

**ВИЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАТУСУ ЗАПОРОЖЖЯ
В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ДОГОВОРАХ 1711-1713 рр.**

В загальному контексті історії української державності визначення самостійного політичного існування Січі має принципове значення у вітчизняній історіографії. Політичний розвиток та міжнародний статус Січі характеризується більшістю сучасних дослідників виходячи із загальнотеоретичних питань історії держави та права та їхнього співвідношення із специфікою державотворення часів Запорозької Січі. Серйозною і самостійною силою в системі міжнародних відносин в Північному Причорномор'ї Запорожжя визнається з середини XVI ст. В загальних рисах, Запорізька Січ визначається як життєздатний політичний організм, який забезпечив тяглість етнічної української державності, довгий час в силу історичних обставин фактично виконував зовнішньополітичні функції Української держави, хоча і зазнавав обмежень з боку сусідніх держав. Зруйнування Січі Катериною II 1775 р. розуміється як знищення «форпосту української державності» [1, 16].

На нашу думку, визначення політичного статусу Запорожжя є можливим з двох принципових позицій теоретичного розуміння системи міжнародних відносин в регіоні Південно-Східної Європи XVIII ст.: 1) як перехідного до встановлення впорядкованої системи міждержавних відносин в нові часи та з урахуванням впливів східних традицій міжнародних відносин; 2) застосувавши до Запорозької Січі поширене в сучасній науці розуміння суб'єкта міжнародного права без вимог особливого незалежного міжнародно-правового статусу, але з наявністю механізмів реалізації та особливих напрямків виконання зовнішньополітичних задач [2, 43-50 та ін.].

В напрямку аналізу конкретно-історичних умов і способів інкорпорації національних регіонів у склад Росії в тягломому процесі «централізації», що тривав до XX ст., треба відмітити певні здобутки сучасної російської історіографії. XVIII ст. виділяється як важливий перехідний етап, який характеризується поступовим посиленням централізованої абсолютистської Російської імперії на міжнародній арені як складової і чинника формування європейської системи держав. Це дає їй можливість як через систему міжнародних договорів, так і двосторонніх домовленостей поширювати свій вплив на інші держави і прикордонні території [3-4]. Щодо України, ряд сучасних дослідників наголошує на посиленні абсолютизму як основної причини втрати української державності в складі Російської імперії, водночас розвивається тенденція пов'язати зміни в політичному статусі українських земель із вирішенням Росією зовнішньополітичних задач [5].

Слушними є зауваження В.Горобця, що визначення політико-правового статусу України в складі Росії ускладнено недостатньо розробленим у вітчизняній науці термінологічним апаратом та невідповідністю зафіксованих в міждержавних домовленостях правових норм політичним реаліям історичної ситуації (при конкретно-історичному аналізі іноді треба відділяти *de jure* і *de facto*). Також завжди треба мати на увазі взаємозалежність і водночас фактичну самостійність Запорозької Січі від політичних форм Гетьманщини, що не дозволяє механічно переносити на Запорожжя загальні закономірності інкорпорації українських земель в склад Російської імперії [6 та ін.].

Таким чином, питання про міжнародний та політичний статус Запорожжя у XVIII ст. пов'язане з традиціями попередньої самостійної міжнародної діяльності Січі, коливаннями внутрішньополітичної лінії російського абсолютизму та реаліями міжнародної ситуації – нестійкий баланс сил в регіоні між Росією, Кримом, Туреччиною, Україною (Гетьманщиною та Правобережжям) з тенденцією посилення саме абсолютистської Росії як трансконтинентальної держави і закріплення цієї могутності системою міжнародних договорів.

Тенденцію до зниження міжнародного статусу Січі демонструють міжнародні домовленості XVIII ст. Російсько-турецький Константинопольський 1700 р. договір (підтверджений 1705 р.), так само і Белградський 1739 р. та Кючук-Кайнарджийський 1774 р. трактати окремо не торкалися статусу Січі. Останні згадки про Запорожжя як суб'єкта міжнародного права зустрічаємо в російсько-турецьких домовленостях 1711-1713 рр., які оформили наслідки невдалого Прутського походу Петра I 1711 р. – Прутський (12 липня 1711 р., поблизу Ясс), Константинопольський (5 квітня 1712 р.), Адріанопольський (13 червня 1713 р.). Вони ставили питання про міжнародний статус Запорожжя, але чітко його не визначали.

Зазначимо, що російські примірники оригіналів домовленостей 1711-1713 рр. були вилучені з Ф.89 (Зносини Росії з Туреччиною) Російського державного архіву давніх актів (м.Москва, РФ) Міністерством іноземних справ СРСР у 1946-1952 рр. і сьогодні недоступні для дослідників. Сучасний російський історик В.Артамонов навіть твердить, що текст Прутського договору, вміщений у «Повному зібранні законів Російської імперії», сфальсифіковано [7, 93]. Тому в історичній літературі немає єдиної точки зору на тлумачення цих договорів, на чому слід зупинитися докладніше.

Прутський мир [9; 10, 11-14] було укладено швидко, без обговорення сутності положень, чим можна пояснити плутаність тексту, невизначеність термінів виконання вимог, розбіжність в різних списках та російському і турецькому варіантах договору. У Ст. 2 договору непевно визначався статус «поляков», «черкес» і «запорожців» з обох сторін Дніпра, від яких цар «отимет руку свою» (за турецьким варіантом тексту договору) [9, 716]. Це дозволяє по-різному трактувати договір, навіть як передачу України під протекторат Османської імперії або надання Російською імперією Україні незалежності (в територіальному розумінні – і Правобережної, і Лівобережної, і Запорожжя) [8, арк.6].

Розрахунки Османської імперії були викликані суттєвими змінами в Східній Європі, пов'язаними з переходом українського гетьмана Мазепи та частини запорожців з кошовим Гордієнком на бік шведів під час Північної війни, а після невдачі під Полтавою 1709 р. – втечі союзників в межі Османської імперії. Треба підкреслити, що причинами зміни зовнішньополітичної орієнтації з боку запорожців були перш за все наступ царизму на вольності і територію Запорожжя, а також посилення антитурецької та антикримської політики Петром I і закріплення Росії в Північному Причорномор'ї. З 1709 р. основна маса запорожців осіла в урочищі Олешки в турецькій землі.

Безпосередньо на турецько-російські відносини 1711-1714 рр. вплинула діяльність Орлика, який був обраний гетьманом України замість Мазепи і йому 1710 р. присягнули запорожці на чолі з кошовим Гордієнком. Орлик намагався створити масштабну антиросійську міжнародну коаліцію для нової війни, а також вплинути на російсько-турецький договірний процес та відстояти ідею суверенної гетьманської України обох сторін Дніпра та Запорожжя, союзу Швеції та Туреччини. Спеціальним привілеєм повинні були бути забезпечені права Війська Запорозького [11, 61-66]. Як і Мазепа, Орлик прийняв протекторат Швеції, союзниці Туреччини. Але, перебуваючи в скрутному становищі на турецькій території разом з Карлом XII, Орлик почав більше орієнтуватися на Туреччину і Крим. В цьому новому проєкті Орлик наслідував П.Дорошенка і розглядав Запорожжя як складову України, залежної від Порти. В Стамбулі інтереси Орлика представляла спеціальна делегація, до складу якої входив і Гордієнко. В загальних рисах грамота султана Ахмеда III в грудні 1711 р. затверджувала пропозиції Орлика [12, 307].

Взаємини Орлика з Кримом базувалися на союзному договорі 1710 р. з ханом Давлет-Гіреєм, який не передбачав протекції останнього над якоюсь частиною українських земель [11, 47-50]. Фактичне перебування запорожців на землях Кримського ханства робило їх залежними від волі хана. Це розуміла російська дипломатія і в намаганні заборонити запорожцям оселятися «на Дніпрі» саме до нього в березні 1712 р. було відправлено делегацію з подарунками [13, 203].

Але сприйнявши орликове розуміння Ст.2 Прутського договору та зневаживши інтереси Карла XII, Туреччина знов оголосила війну Росії. Воєнні дії не розпочалися, а продовження договірного процесу означало посилення позицій російської дипломатії. За Ст.3 Константинопольського трактату російський цар «руку віднімав» від Правобережної України (разом із західними, правобережними землями Січі) та «окроме Киева и к нему принадлежащих земель и местечек ... от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону Днепра и от их земель и фортец и местечек, и от полуострова Сечи, который сообщен на сей стороне вышеозначенной реки» [14, 825]. В російській скороченій копії Константинопольського трактату сутність Ст.3 сформульовано однією фразою: «Киеву и козакам заднепровским принадлежать к России, а в Сечь Запорожскую не вступаться российскому двору» [8, арк.6].

На думку царських дипломатів, Константинопольський трактат визначав, що Правобережжя залишалося за Польщею, а за розрахунками султана – на цій території під зверхністю Порти утворювалася Гетьманщина із центром у Немирові або Чигирині. Про це Орлику як гетьману 5 березня 1712 р. видано «Привілей» [12, 308]. Традиційні запорозькі землі виявилися

розподіленими між сусідніми державами, статус Січі і приналежність східних запорозьких територій формулювалися неоднозначно (формально їх не було включено до жодної держави).

Для деяких дослідників Константинопольський трактат є унікальним документом, який на міжнародному рівні констатував «незалежність» Запорожжя, яке надалі оформило протекторні відносини з Кримом [15, 84]. Але, виключаючи недбалість дипломатів, можна запропонувати ще кілька версій-пояснень невизначеності статусу Запорожжя.

1) Це пов'язано з суперечливістю договірному процесу між Орликом та кримською і османською сторонами в умовах фактичної залежності Орлика від Швеції і протиріччями між Орликом і запорожцями. Відомо, що Гордієнко не дочекався закінчення переговорів, покинув Стамбул і переїхав в Олешки у 1712 р. [16, 44-50]. Тобто, таке формулювання Ст. 3 надалі відкривало можливість для уточнення статусу Січі в залежності від перегрупування сил в антиросійському таборі.

2) Визнання «незалежності» запорожців було тим кроком, на який було легше погодитися і російській, і османській стороні, що і полегшило договірний процес. Зрозуміло, могутні Російська і Османська імперія могли піти на існування «незалежного» Запорожжя лише як тимчасовий захід, а прийняття в російську, кримську чи турецьку протекцію «незалежних» запорожців пізніше (на що, імовірно, розраховувала кожна з сторін) означало б безболісне приєднання означеної території.

3) Найменш імовірно, що Російська і Османська імперія повернулися до свідомої політики балансу сил в регіоні, від якої вони відійшли в 1700-1705 рр., і одним з буферних компонентів якої було Запорожжя. Це суперечило б загальній тенденції розвитку російсько-турецьких відносин в напрямку встановлення чітких кордонів.

4) Найбільш зрозумілим можна вважати таке пояснення: Олешки, осередок запорожців і місцеперебування кошового, знаходилися на правому, турецькому березі Дніпра, запорожці присягали Орлику, гетьману України (тепер вже в межах Правобережжя), тому і західні, лівобережні, землі Запорожжя можна вважати на 1712 р. приналежністю гетьманату Орлика під зверхністю Порти, а не «незалежними». Інша річ, що формулювання Константинопольського миру відкривали можливість в разі політичних змін в антиросійському таборі претендувати якщо не на зверхність над Запорожжям, то на землі східного Запорожжя Кримському ханству. Це підтверджує і подальший розвиток подій – на означені землі у 1720-х роках перекочують підвладні хану ногайці.

Розорена Правобережна Україна без політичного центру Кисва ніяк не задовольняла Орлика, він жадав нової війни з Росією, інтригував Порту і звертався з маніфестами до європейських урядів. Порти вимагала від Орлика зайняти Правобережну Україну, для чого в нього не було сил; Карл XII вимагав допомоги в польських справах. Розвал шведсько-османської коаліції і нова невдала війна з Росією означали крах планів Орлика. 1714 р. Карл XII, а за своїм протектором і Орлик виїхали у Швецію. Так невдало закінчилася спроба відновлення об'єднаної Гетьманщини.

За Адріанопольським трактатом (13 червня 1713 р.) Росія відмовлялася на користь Туреччини і від східного Запорожжя – лівий берег Дніпра на південь від річок Орелі і Самари, що підтверджено і розмежуванням 1714 р. [17]. Росія пішла на значні територіальні втрати через важливість пункту про «упоминки» як ознаку залежності від Криму, який так і не було відновлено. До того ж російська дипломатія влітку 1713 р. категорично узгодила з турецькою стороною, що запорожцям буде заборонено оселятися в межиріччі Самари і Орелі [13, 230]. Це співпадало і з бажанням Порти звільнитися від козаків як можливого приводу порушення миру. Хан Каплан-Гірей отримав від Порти наказ оселити козаків-зрадників на своїй території без загрози виникнення конфліктів, а в разі відсутності такої можливості, то вислати їх геть з меж імперії. У 1714 р. Польща і Туреччина підписали угоду, за якою остання фактично відмовлялася від Правобережжя, але турецька сторона безрезультатно шукала можливості виселити козаків на українські землі в складі Речі Посполитої [13, 240; 7, 151].

Маючи зверхність над запорожцями за присягою 1710 р., Орлик приймав участь у вирішенні подальшої долі Січі, вже без зв'язку з долею інших українських земель. В листуванні 1718 р. він нагадує запорожцям про значення свого листа до Каплан-Гірея (безперечно, 1714 р.) з проханням взяти їх «в особливу ласку, протекцію та опіку до певного часу» [18, 395]. Напередодні свята Покрова 1714 р. із Адріанополя він писав запорожцям про неможливість повернення в російську протекцію, і, одночасно, контактував з цього приводу з ханською адміністрацією [18, 385]. Вважається, що 1714 р. Орлик змушений був укласти угоду, якою уточнювався політичний статус

Січі: за нею визнавалася подвійна залежність від Туреччини і Кримського ханства, гарантувалася внутрішня автономія, звільнення від податків і данини, ставилося лише одне зобов'язання – участь у військових операціях кримського хана [19, 92]. Кошового і курінних викликали в Каланчак для присяги хану кримському в присутності прикордонного бей. Кошовий Василій Іосіфов прибув з отаманами за наказом, але присяги вони уникнули під приводом, що військо розійшлося у промисло-промислах, а без рішення війська вони присягати не можуть [18, 385].

Надалі проекти Орлика та пропозиції ханського та султанського двору щодо Запоріжжя змінювалися і невідома їх остаточна редакція чи взагалі наявність якихось певних письмових домовленостей. Водночас, Орлик не відмовлявся від зверхності над Запорожжям, намагався використовувати Запорожжя в чисельних антиросійських коаліціях, укріплював запорозько-кримський союз та навіть пропонував запорожцям присягнути новому королю Швеції Фрідріху I та виклопотав клейноди від польського короля (1720 р.). У зверненнях до Коша 1733-1734 рр. він не тільки намовляє залишитися, а й вказує на неможливість порушення присяги 1710 р. [20, 55-64]. Запорожжя поступово втрачало зв'язок із гетьманом Орлика, але спроби політичних контактів не припинялися і під час російської протекції.

Про договірний характер запорозько-кримських відносин у період 1709-1733 рр., на нашу думку, можуть свідчити обставини повернення запорожців під російську протекцію у 1733-1734 рр., листування їх з ханом Каплан-Гіреєм з цього приводу [20, 68-70]. Треба звернути увагу на міжособистий аспект залежності запорожців від Криму. І сама втеча запорожців та їх союзників після Полтавської битви в кримські та турецькі землі, і оформлення залежності, і вихід з залежності припадає на ханати Каплан-Гірея (1707-1709, 1713-1716, 1730-1736 рр.).

Виходячи з цілого кола міжнародних та двосторонніх домовленостей 1711-1714 рр. запорожці визнавалися підданцями Туреччини і могли фактично користуватися всіма землями Вольностей як раніше, крім територій по Самарі та Орелі. Реально Запоріжжя існувало в залежності і в межах Кримського ханства і не мало зв'язку з державними формами Гетьманщини, Польської України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Сохань П.С., Смолій В.А., Апанович О.М.] Передмова до видання: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – Т.1. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – С. 5-23.
2. Тускоз Ж. Міжнародне право. – К.: Арткес, 1998. – 416 с.
3. Агаджанов С.Г. Российские протектораты: опыт сравнительного исторического подхода // Россия и страны Ближнего Зарубежья: история и современность. – М., 1995. – С. 122-127.
4. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Под. ред. Агаджанова С.Г., Трепавлова В.В., Анчабадзе Ю.Д. – М.: Славянский диалог, 1998. – 416 с.
5. Санин Г. Антиосманские войны в 70-90-е гг. XVII в. и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой Россия – Украина: история взаимоотношений: Сб. статей / Отв. ред. Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 61-75.
6. Горобец В. Украина-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII - первая четверть XVIII века) // Россия: – Украина: история взаимоотношений: Сб. статей Отв. Ред. Миллер А.И., Непринцев В.Ф., Флоря Б.Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 77-87.
7. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) / Отв. ред. Г.Н.Некрасов / Институт истории СССР АН СССР. – М.: Наука, 1990. – 205 с.
8. Російський державний архів давніх актів, м.Москва. – Ф. 89.– Оп. 3. –Спр. 17: Прутський мир (копія). 12 июля 1711 г.; Спр. 23: Трактат в Константинополе российских представителей и великого везира Юсуф-паши при английском и голландском посредничестве из 7 пунктов в подтверждение Прутского мира. 5 апреля 1712 г.; Спр. 30: Адрианопольский мир. 13 июня 1713 г.
9. Договор взаимный, в обозе при реке Пруте учиненный между Российскими уполномоченными, Подканцлером бароном Шафировым и Генерал-майором Графом Михайлом Шереметьевым и между Великим Визиром Магмет Пашею, 12 июля 1711 г. // Полное собрание законов

- Российской империи с 1649 г. (далі – ПСЗРИ) – Т. 4. 1700-1712. – СПб.: Печатано в Типографіи II Отделения Собственной Ея Императорскаго Величества Канцелярии, 1830. – С. 714-716.
10. [Юзефович Т.] Договоры России с Востоком. Политические и торговые / Собрал и издал Т.Юзефович. – СПб., 1869. – 362 с.
  11. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польскава Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Подготовил О.Бодянский // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. – М., 1847. – Кн.1. – С. 1-68.
  12. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 307-321.
  13. Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Росийский государственный гуманитарный университет, Историко-архивный институт. – М., 1996. – 454 с.
  14. Трактат, заключенный в Константинополе между российскими полномочными обеих держав при посредстве бывших там послых Великобритании кавалера Суттона, Голландского графа Колиера, 15 апреля 1712 г. // ПСЗРИ. –Т. 4. 1700-1712. – СПб.: Печатано в Типографіи II Отделения Собственной Ея Императорскаго Величества Канцелярии, 1830. – С. 824-829.
  15. Рябинін-Скляревський О. Запорозькі закологи та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С.83-178.
  16. [Судиенко М.] Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко. – К., 1855. – Т. II.
  17. Трактат, заключенный в Адрианополе российскими послами Бароном Шафировым и графом Шереметьевым с Верховным Турецким визирем Али пашою, 13 июня 1713 г. // ПСЗРИ. –Т.5. 1713-1719. – СПб.: Печатано в Типографіи II Отделения Собственной Ея Императорскаго Величества Канцелярии, 1830. – С. 36-43.
  18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
  19. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
  20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – Т. 1. / Гол. ред. П.С.Сохань; упорядники тому Л.З. Гісцова та ін. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – 696 с.

SUMMARY

The article deals with analyzed the texts of the Russo-Turkish agreements 1711-1713 and concrete-historical situation in Central-Eastern Europe. The conclusion has been made about uncertainty of Zaporozhye's status in the system of international relations.

В. Я. МОСЯКОВ

УКРАИНСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ ВЛАДИМИРА ЖАБОТИНСКОГО

Владимир Евгеньевич Жаботинский (1880-1940) является одной из самых колоритных фигур не только российского, но и всего мирового еврейства: писатель и публицист, один из лидеров сионистского движения, идеолог и основатель ревизионистского течения в сионизме [1, с. 483].

Жаботинский сам называл себя «застарелым идеалистом девятнадцатого века». Однако его пламенный идеализм был, конечно, далек от наивности. Это был, с одной стороны, Дон Кихот, а с другой, – трезвый и расчетливый политик, который умел объединять идеализм со значительной долей прагматизма. При этом необходимо заметить, что Жаботинский пришел к сионизму не с какого нибудь местечка, а с большой российской литературы и журналистики. Это обстоятельство и позволило ему избежать в своем творчестве этой местечковости и узости мышления [2, с. 17-18].

Краткая биографическая справка. Жаботинский получил русское образование и был воспитан на русской культуре. Обладая незаурядным лингвистическим дарованием, он в свои 17 лет сделал